

بررسی موضوع ربا در قراردادهای «فرض الحسن» رایج در سیستم تأمین مالی ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۶/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۷

محمد لشکری *

سید محمد حسینی **

محمد علی معدنی ***

چکیده

ربا در شرع اسلام به عنوان یکی از مهم‌ترین مفاسد اقتصاد مطرح است که عموماً در قرض مصدق پیدا می‌کند و از سوی قرض به عنوان یکی از روش‌های تجهیز و تخصیص منابع در بانکداری بدون ربانی ایران مورد استفاده است؛ لذا به نظر می‌رسد که مراقبت از قراردادهای قرض جهت جلوگیری از ایجاد ربا یا شبهه آن ضروری باشد.

استفتایات صورت گرفته از مراجع عظام تقلید و نظراتی که ایشان درباره عملکرد بانک‌ها و برخی صندوق‌های قرض الحسن ابراز داشته‌اند، ایرادات مهمی در بکار بردن قرض در سیستم تأمین مالی کشور را ثابت می‌کنند.

این مقاله کوشیده است تا با روش توصیفی- تحلیلی به بررسی و آسیب‌شناسی عملکرد سیستم تأمین مالی ایران در استفاده از عقد قرض تحت عنوان قرض الحسن بپردازد. نتایج به دست آمده از این تحلیل تأیید دیدگاه برخی مراجع در مورد وجود ربا در قراردادهای قرضی رایج در نظام تأمین مالی کشور را در بر دارد. از طرف دیگر این نتایج، حضور این شیوه تأمین مالی را با توجه به ماهیت بانک و همچنین مدل پیاده‌سازی آن را به دلیل شرایط تورمی اقتصادی ایران مناسب نمی‌دانند. در انتها جهت بروز رفت از چالش‌های پادشاهی پیشنهادهایی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: قرض الحسن، ربا، بانک، صندوق قرض الحسن
طبقه بندی JEL: G28, E24, Z12, G21

Lashkarym@yahoo.com

hoseini42@gmail.com

Maadany.moh@gmail.com

* دانشیار دانشگاه پیام نور

** استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

*** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور، (نویسنده مسئول)

مقدمه

اسلام با تحریم قرض ربوی، یکی از سهیل الوصول ترین راهها برای تأمین مالی را مسدود نمود. با این وجود عقود و قراردادهای دیگری را جهت رفع نیازهای مالی مسلمین مورد تأیید قرار داده است. با ورود بانک به جوامع اسلامی، به عنوان مؤسسه واسط میان عرضه‌کنندگان و متقاضیان وجوده و نظر به ربوی بودن ابزار بانکداری سنتی، اندیشمندان مسلمان اقدام به طراحی راهکارهایی برای استفاده از نهاد بانک در جامعه اسلامی نمودند. بر اساس چنین طرح‌هایی عقود اسلامی مبنای تشکیل بانکداری اسلامی در برابر بانکداری ربوی شدند. یکی از عقود مورد نظر اسلام برای تأمین مالی، قرض بدون ربا یا قرضالحسنه است.

بدون شک، قرضالحسنه از آموزه‌های والای اسلامی است و در روایات بسیاری به فضیلت آن تصریح شده است (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۳: ۲۶). از جهت عملکرد اقتصادی نیز حضور روزافزون صندوق‌های قرضالحسنه در ایران به مدت چهار دهه و گره‌گشایی آنان از مشکلات مردم می‌تواند بیانگر نقش مثبت قرارداد قرضالحسنه در زندگی اجتماعی مردم باشد.

بر خلاف سادگی تئوریک، بانکداری بدون ربا در عمل با مسائل پیچیده و متعددی روبه‌رو شده است تا آنجا که شباهت متعددی در مورد ربوی بودن عملکرد بانک‌های بدون ربا بیان می‌شود. در ایران صندوق‌های قرضالحسنه، بانک‌ها، دولت و ادارات و سازمان‌ها با استفاده از عقد قرضالحسنه اقدام به تأمین مالی می‌کنند. با توجه به اینکه قرض بستر اصلی ربا را تشکیل می‌دهد، توجه به مسئله‌ی ربا در این قراردادها لازم به نظر می‌رسد.

۱. بیان مسئله

مهم‌ترین مسئله در عقد قرض، ممنوعیت ربات است. بنا به این قاعده‌ی صریح اسلامی هر گونه شرط، مبنی بر دریافت و پرداخت اضافه بر اصل بدھی در قرض حرام است لذا عقد قرض که به قرضالحسنه معروف شده یک عقد غیرانتفاعی می‌باشد. با این حال قرضالحسنه به عنوان یکی از عقود بانکداری اسلامی در ایران و برخی دیگر از کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

همچنین با توجه به عدم امکان ارائه سود به سپرده‌های قرضالحسنه در بانکداری بدون ربا، سپرده‌های قرضالحسنه طی شرایط تورمی بیشترین تأثیر را می‌پذیرند و از کارایی آن‌ها کاسته می‌شود. زبان ناشی از تورم موجب کاهش سهم سپرده‌های مبتنی بر قرض در مقایسه با سپرده‌های سرمایه‌گذاری می‌شود. در واقع رویکرد جامعه نسبت به قرضالحسنه تحت تأثیر قرار می‌گیرد (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۳).

۲. ادبیات موضوع و پیشینه تحقیق

طی بیش از سه دهه فعالیت رسمی بانکداری بدون ربا در ایران، اظهارنظرهای متعدد و گوناگونی پیرامون شیوه‌ها و ابزار تأمین مالی بدون ربا و کارایی و مشروعيت آنها شده است. در زیر به برخی آثار اندیشمندان پیرامون عقد قرض و کاربرد آن در نظام تأمین مالی ایران می‌پردازم.

مجید حبیبیان نقیبی (۱۳۸۳) با نگرشی تفسیری- روایی در صدد تصحیح روش اثبات صحت و مشروعيت نهاد قرض‌الحسنه است. وی با ارائه دلایل مستند، به این نتیجه می‌رسد که هرگونه تردید در صحت و مشروعيت قرض‌الحسنه بی‌اساس است.

عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) به بررسی ابعاد گوناگون حضور قرض‌الحسنه در نظام بانکی پرداخته‌اند و سعی در شناسایی نقاط ضعف و قدرت شبکه بانکی در استفاده از این ابزار دارند. ایشان با ارائه آمار، کاهش رویکرد به حساب‌های قرض‌الحسنه را نشان داده و رویکرد مردم به کسب منفعت مادی، فعالیت صندوق‌های قرض‌الحسنه و تورم را از دلایل آن معرفی می‌کنند.

عباسی و صدر (۱۳۸۴) به محاسبه هزینه تسهیلات قرض‌الحسنه و مقایسه آن با سایر عقود پرداختند. آنها با استفاده از روش ABC یا هزینه‌یابی بر مبنای فعالیت، سعی دارند هزینه‌ای که بانک کشاورزی به جهت قرض دادن طی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۷۹ متحمل شده را محاسبه کرده و آن را با هزینه سایر عقود مقایسه کنند. بر اساس نتایج پژوهش آنها از سال ۱۳۷۶ هزینه هر عقد قرض‌الحسنه از تمام عقود دیگر برای عرضه تسهیلات کمتر است و می‌توان انتظار داشت با افزایش یک درصدی تعداد عقدهای قرض‌الحسنه، هزینه متوسط عقدهای قرض‌الحسنه ۰/۵۸ درصد کاهش یابد.

سلیمی فر و ابوترابی (۱۳۹۰) مدل جدید تجهیز و تخصیص منابع بانکی با رویکرد تعدیل نقش پول را ارائه کردند. آنها با روش توصیفی- تحلیلی کوشیده‌اند مدلی ارائه کنند تا در وضعیت تورمی، کارایی قابل قبولی در اجرا داشته باشد. این مدل تجهیز و تخصیص منابع را نه بر اساس قراردادهای پولی؛ بلکه بر مبنای پشتونهای شامل سبدی از دارایی‌های مالی و واقعی مطرح می‌سازد. بر اساس تحقیقات ایشان طلا قابلیت حفظ ارزش را در شرایط تورمی دارد.

بزدانی (۱۳۹۰) قرض‌الحسنه و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی را بررسی و به تبیین ماهیت قرض‌الحسنه و آثار اجتماعی- اقتصادی این شیوه تأمین مالی می‌پردازد.

نتیجه پژوهش وی این است که قرضالحسنه آثار مثبتی در تأمین نیازهای اجتماعی، مصرف، پس انداز، خلق پول و کاهش نابرابری اقتصادی دارد.

موسویان (۱۳۸۲) وضعیت صندوقهای قرضالحسنه را مورد بررسی قرار داده است. وی لزوم ساماندهی این مؤسسات را یادآور شده و بر اساس دیدگاه کلی خود که تفکیک بانکها بر اساس ماهیت عقود تأمین مالی است، بانکهای تخصصی قرضالحسنه را پیشنهاد می‌دهد.

حسن‌زاده و کاظمی (۱۳۸۳) به بررسی مشکلات و بحران‌هایی که برخی صندوقهای قرضالحسنه با عملکرد خود و بدون نظارت بانک مرکزی در بازار مالی کشور ایجاد می‌کنند، پرداخته‌اند. ایشان از جمله اخلال‌ها به رشد نقدینگی، افزایش ضریب فراینده پولی و در پی آن، افزایش نرخ تورم، عدم تعهد به سپرده ذخیره قانونی و وامدهی بیش‌ازحد و فعالیتهای صوری و بولشویی اشاره می‌کنند و در پایان راهکارهایی جهت ادامه حیات این صندوق‌ها با نظارت کامل بانک مرکزی ارائه می‌دهند.

۳. پرسش پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سه پرسش زیر است:
آیا شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع که بر اساس عقد قرض در بانکداری بدون ربانی ایران شکل‌گرفته‌اند ربوی‌اند؟

در صورت ربوی بودن این شیوه‌ها چگونه می‌توان آن‌ها را اصلاح نمود؟
آیا قرض یک شیوه تأمین مالی مناسب برای فعالیتهای بانکی است؟

۴. قرض

قرض از نظر لغوی به معنای بریدن و جدا کردن است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۴). به طوری که در زبان عربی به قیچی مقراض گفته می‌شود. در واقع فرد با قرض دادن چیزی آن را از ملکیت خویش درآورده به دیگری تملیک می‌کند تا وی در آینده، مجددًا عین، مثل یا قیمت یوم الرد آن را بازپرداخت نماید (حبیبیان نقیبی، ۱۳۸۳: ۱۲).

برخی قرض را به دو نوع قرض ربوی و قرضالحسنه تقسیم می‌کنند. قرض ربوی آن است که در ازای قرض و علاوه بر اصل مال، چیز دیگری نیز داده شود؛ و قرضالحسنه بازپرداخت اصل قرض بدون زیادی است. از آن جا که قرض ربوی حرام دانسته شده، لذا منظور از قرض همان قرضالحسنه هست. قرضالحسنه در اسلام از اعمال بسیار پر فضیلت است؛ اما

چون بنا بر دستور صريح اسلام ربح و سود مادي در آن نیست، لذا بهمانند ديگر عقود و شيوه‌های تأمین مالي، يك مبحث صرفاً اقتصادي نیست و نیات خداپسندانه در آن جایگاه و پژوهه‌ای دارند.

در احاديث و روایات دریافت قرض و مدیون شدن مکروه دانسته شده است. با توجه به اینکه قرض در واقع يك ابزار تأمین مالي رايگان است، لذا دریافت آن مکروه شده تا تنها نیازمندان به سمت دریافت آن بروند و در شرایط عادي صاحب مال بتوانند از مال خود با استفاده از ديگر عقود و ابزارهای مشروع کسب سود کند.

برخی قرض الحسن را مخصوص نیازمندان ذکر کرده‌اند؛ و دو رکن قرض الحسن را نیاز قرض گیرنده و نیت خیر قرض دهنده عنوان می‌کنند (بیزدانی، ۱۳۹۰: ۲۹) و (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۵). در این راستا به روایاتی از معصومین می‌توان رجوع کرد برا این اساس می‌توان قرض را به دو دسته ربوی و غیر ربوی تقسیم کرد. قرض غیرربوی نیز از طیف قرض با ربای حلال تا قرض الحسن گسترده می‌شود که شاخص نیت خداپسندانه تعیین‌کننده نوع قرض غیرربوی خواهد بود.

۵. ربای

واژه‌ی «ربای» کلمه‌ای عربی به معنی زیادشدن و عرف‌آ به معنای گرفتن زیاده در قرض است (موسويان، ۱۳۹۱: ۲۳۰). اگر این زیاده در ابتدا شرط شده باشد، ربای حرام و اگر شرط نشده باشد ربای حلال است. حاتم پور کرمانی بیان می‌کند: منشأ کاربرد عنوان یادشده در کلمات فقهاء، روایتی از امام صادق علیه السلام بدین مضمون است که ربای دو گونه است: حلال و حرام. (الربای ربائان احدهما حلال و الآخر حرام (تفسیر نمونه، ج ۱۶: ۴۴۵)). ربای حلال، آن است که شخصی مالی به دیگری قرض دهد به طمع اینکه قرض گیرنده بیشتر از مقدار قرض به او برگرداند، بدون آنکه هنگام قرض چنین شرطی کرده باشد. در این صورت، اگر قرض گیرنده، بیشتر از مقدار دریافتی به قرض دهنده برگرداند، مقدار زیادی بر او حلال است؛ هرچند از پاداش قرض الحسن محروم خواهد شد. در مجموع منظور از ربای ربای حرام است.

ربای به دو نوع ربای قرضی و ربای معاملی نیز قابل تقسیم است.

ربای قرضی آن مقدار اضافه بر مبلغ قرض است که قرض گیرنده به خاطر قرضی که می‌گیرد به قرض دهنده می‌دهد.

ربای معاملی عبارت است از فروش کالای مکیل یا موزون در برابر کالای هم جنس آن به مقدار زیادتر (خامنه‌ای، ۱۳۸۲: ۳۹۹).

۶. سپرده‌های مبتنی بر قرض

در حال حاضر سپرده‌های مبتنی بر قرض در نظام بانکداری ایران به دو دسته تقسیم می‌شوند:

سپرده قرضالحسنه جاری

سپرده قرضالحسنه پسانداز

در بانکداری سنتی به سپرده پسانداز سود تعلق می‌گیرد و بازپرداخت آن غالباً عند-المطالبه انجام می‌شود اگر چه در برخی کشورها بانک‌ها می‌توانند بازپرداخت را تا مدتی به تأخیر بیاندازند؛ لذا این حساب را می‌توان معادل سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت با سود روزشمار در نظام بانکداری ایران دانست. سپرده قرضالحسنه جاری از جهت ماهیت حقوقی و نحوه عملکرد مانند سپرده دیداری در بانک‌های سنتی است (عرب مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۱۷).

وجوه فراهم‌شده از این حساب‌ها با توجه به ماهیت قرض به مالکیت بانک در آمده، جزء منابع بانک خواهد بود. بانک‌ها می‌توانند با رعایت سپرده قانونی و ذخایر احتیاطی، باقیمانده وجود را از طریق عقود مندرج در ماده ۳، به کار گرفته، سود کسب کنند (موسیان، ۱۳۸۳: ۳۷).

در زمینه‌ی عملکرد مؤسسات مختلف بانکی، دولتی و صندوق‌های قرضالحسنه در دریافت و پرداخت قرض، تحت عنوان قرضالحسنه به بررسی چهار نکته می‌پردازیم. کارمزد اعطای قرضالحسنه مشروط کردن پرداخت قرضالحسنه.

مشوق‌های در نظر گرفته شده برای سپرده‌گذاران در حساب‌های قرضالحسنه حضور قرضالحسنه به عنوان عقدی غیراتفاقی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای اتفاقی است.

۷. کارمزد اعطای قرضالحسنه

دریافت کارمزد می‌تواند به صورت یک حیله برای دریافت ربا باشد. به این صورت که پرداخت‌کننده وجه جهت مزد کار خود دریافت اضافه را شرط کند و دریافت اضافه برای وی

منفعت داشته باشد یا تحت عنوان جعاله پولی قرض داده شود و جعل دریافت شود. از آنجاکه در چنین مبادلاتی دریافت سود (ربا) نیت شده، حیله حرام است. بنا به فتوای مراجع تقلید وحید خراسانی (استفتاءات، س ۸۰۷)، خامنه‌ای (اجوبه الاستفتاءات، س ۱۷۸۶)، فاضل لنکرانی (جامع المسائل، ج ۱، س ۱۰۸۸) و مکارم شیرازی (استفتاءات، ج ۱، س ۶۶۵ و توضیح المسائل، م ۴۲۷) برای آنکه دریافت کارمزد در قبال ارائه تسهیلات قرض الحسنہ بلاشکال باشد باید دقت شود تا آنچه تحت عنوان کارمزد دریافت می‌شود، در ازای آن دسته از هزینه‌های فرد یا مؤسسه‌ی پرداخت کننده باشد که ناشی از اعطای قرض است. به عنوان مثال قرض دهنده نباید ۲۰۰۰۰ تومان کارمزد بگیرد، قسمتی را جهت جبران هزینه‌های خود و باقی را به عنوان سود به حساب آورد. در مقابل مراجع فوق آیات عظام بهجت، تبریزی، سیستانی و صافی گلپایگانی معتقدند گرفتن کارمزد حرام است؛ هر چند آنچه که گرفته می‌شود، در حقیقت برای مخارج صندوق و حقوق کارمندان باشد. در ایران کارمزد رسمی قرض الحسنہ که توسط نظام بانکی و برخی صندوق‌های قرض الحسنہ دریافت می‌شود، ۴ درصد است. درباره‌ی این نرخ دو مشکل قابل طرح است.

۱) دریافت کارمزد به صورت درصدی

از آنجاکه هزینه‌ی پرداخت یک میلیون تومان قرض تفاوتی ندارد، کم و زیادشدن مبلغ کارمزد با درصد ثابت آن، مشکل دارد. البته برخی مؤسسه‌ت (مانند انصار القائم نیشابور) با دانستن میزان هزینه‌ها و پیش‌بینی توان خود برای اعطای وام یک کارمزد درصدی کلی به دست می‌آورند و به‌این ترتیب هزینه‌های خود را بین وام گیرندگان تقسیم می‌کنند. در صورتی که کارمزدهای دریافتی بیشتر از هزینه‌های دوره مالی شود، دریافتی اضافه در حسابی برای آینده پس‌انداز می‌شود تا جبران کمبودهای احتمالی را بکند، یا در دوره‌ی بعد، از پیش‌بینی هزینه کم می‌شود. اگر چه این کار کاملاً عادلانه نیست اما ربا محقق نمی‌شود چرا که وام گیرندگان تنها هزینه‌ها را پرداخت می‌کنند و سودی عاید مؤسسه نمی‌شود.

۲) نرخ ۴ درصدی ثابت کارمزد

همان طور که گفته شد برخی مؤسسه‌ت قرض الحسنہ نرخ کارمزد را بر اساس هزینه‌های خود تنظیم می‌کنند، لذا با گسترش کار و افزایش مبالغ وام از درصد کارمزد می‌کاهند. به عنوان مثال مؤسسه‌ی انصار القائم نیشابور درصد کارمزد خود را به یک درصد رسانده‌اند و بانک قرض الحسنہ رسالت با دو درصد کارمزد به اعطای وام می‌پردازد. بر اساس مطالعه‌ای که بر روی هزینه‌ی اجرای عقود انجام شده است، به فرض ثابت بودن سایر متغیرها، اگر تعداد

عقدهای قرضالحسنه یک درصد افزایش یابد، هزینه واقعی هر عقد قرضالحسنه به طور متوسط ۰/۵۸ درصد کاهش می‌یابد (عباسی و صدر، ۱۳۸۴: ۳۹). در این میان کارمزد^۴ درصدی نظام بانکی سال‌هاست که ثابت مانده است که نشان‌دهنده عدم توجه به اصل عدم وجود حساب سود وابسته به حجم عملیات قرضالحسنه یا زیان بانک در صورت پرداخت وام با کارمزد ۴ درصدی است. این مسئله در برخی صندوق‌های وام ادارات و شرکت‌ها پررنگ‌تر است چرا که هزینه‌ی عملیات آنها بسیار کم و تقریباً صفر است اما به تبعیت از سیستم بانکی اقدام به دریافت کارمزد می‌کنند.

در مورد اخذ کارمزد ممکن است این‌گونه استدلال شود که بانک به نمایندگی از دولت، منابع تخصیص داده شده از سوی آن را در اختیار افراد حقیقی و حقوقی که دولت مشخص می‌کند، می‌گذارد. در این صورت کارمزد دریافتی بانک می‌تواند به عنوان حق الوکاله به حساب سود نیز واریز شود. در پاسخ به این استدلال باید توجه کرد که بانک‌های عامل اعطای چنین تسهیلاتی دولتی‌اند؛ بنابراین سود بانک در واقع سود دولت و ربا خواهد بود. از آنجا که در چنین مبادله‌ای مهم سود نبردن دولت است، احتمالاً وساطت بانک‌های خصوصی و اخذ سود توسط بانک تحت عنوان حق الوکاله، به شرط آنکه دولت به هیچ شکلی در آنها سهام‌دار نباشد بلاشکال است.

۸. مشروط کردن پرداخت قرضالحسنه

آنچه در برخی از بانک‌ها و صندوق‌های قرضالحسنه رایج بوده است، پرداخت وام (قرضالحسنه) به شرط داشتن حساب فعال و تعیین وام پرداختی و شرایط آن بر اساس فرمول مشخص و استفاده از میانگین مانده‌حساب به عنوان متغیر آن است.

از مشخصات اصلی ربا این است که به جز بازپرداخت اصل دین رد اضافه‌ای شرط شود. اگر چه در حالت معمول ربا، مقداری پول در برابر مقدار بیشتری پول به قرض داده می‌شود اما ربح پول می‌تواند غیر از پول باشد مانند اینکه کار کردن رایگان یا انجام هر فعلی که ارزش مادی دارد شرط شود. به عنوان مثال، حتی قرض دادن به شرط آموزش قرآن نیز ربا است.

در اختیار داشتن سرمایه به عنوان یکی از نهاده‌های تولید یک فرصت است بنابراین قرض دادن پول هزینه فرصت و قرض گرفتن آن منفعت در بر دارد. بنا به فتوای آیات عظام صافی گلپایگانی، سیستانی، وحید خراسانی، فاضل لنکرانی و بهجت قرض دادن به شرط قرض گرفتن ربوی است؛ اما آیت‌الله مکارم درباره شرط صندوق‌های قرضالحسنه معتقدند: هرگاه این شرط

برای اعطای تسهیلات بیشتر به سایر متقاضیان وام باشد (نه استفاده صاحبان صندوق) اشکالی ندارد.

مؤسسات پولی که قرض الحسنہ پرداخت می کنند به سپرده های قرض الحسنہ متکی اند و اصولاً نمی توان از آنها انتظار داشت که بدون شروط مذکور به کار خود در حجم قابل قبول ادامه دهند. در این زمینه شورای پول و اعتبار در تاریخ ۲۰ / ۵ / ۱۳۸۸ طی ماده ۲۵ دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و ناظارت بر صندوق های قرض الحسنہ مقرر داشته: ارائه هرگونه برنامه زمانبندی برای اعطای وام در قبال گذاردن سپرده برای مدت معین در چارچوب جداولی بر اساس نوبت و مبلغ و موارد مشابه توسط صندوق منوع است.

بر این اساس مؤسسات پولی سپرده داشتن را شرط دریافت وام قرار می دهند، اما مقدار و مدت سپرده گذاری را شرط نمی کنند به طوری که میانگین مانده سپرده برای سپرده گذار ایجاد حق نکند، اگر چه در محاسبات داخلی بر اساس همین گزاره ها با درخواست وام موافقت می شود. به این ترتیب سپرده دریافت می شود ولی پرداخت وام مشروط به آن نخواهد بود. در این سازوکار از اصل اعتماد استفاده می شود. تجربه مؤسساتی که از این شیوه استفاده می کنند و اعتماد مردم به آنها (مانند قرض الحسنہ انصار القائم نیشابور) نشان دهنده کارایی عملی این جریان کاری است.

۹. مشوق های در نظر گرفته شده برای سپرده گذاران در حساب های قرض الحسنہ
 بر اساس ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) بانک ها می توانند سپرده های قرض الحسنہ را به دو شکل قرض الحسنہ پس انداز و قرض الحسنہ جاری جذب کنند. ماده ۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مقرر می دارد: بانک ها می توانند، به منظور جذب و تجهیز سپرده ها با اتخاذ روش های تشویقی از امتیازات زیر به سپرده گذاران اعطاء نمایند.

الف) اعطای جوايز غير ثابت نقدی یا جنسی برای سپرده های قرض الحسنہ
 ب) تخفيف و یا معافیت سپرده گذاران از پرداخت کارمزد و یا حق الوکاله
 ج) دادن حق تقدم به سپرده گذاران برای استفاده از تسهیلات اعطای بانکی
 چنین مشوق هایی با توجه به اینکه سپرده ها بر اساس عقد قرض شکل گرفته اند، شبه هی ربا دارند. این مشوق ها از پیش تعیین شده اند و حتی برای اجرای آنها (مانند انواع چک) قوانین متعدد تدوین شده است و اصولاً افراد جهت برخورداری از چنین امکاناتی در بانک سپرده گذاری می کنند.

اگر بانک اعلام کند که باوجود تبلیغات قرعه‌کشی معمول، امسال مطابق روال هر سال قرعه‌کشی انجام نخواهد داد، واکنش سپرده‌گذاران چه خواهد بود؟ چنین سؤالی مشخص کننده‌ی ماهیت جوایز بانک و قرعه‌کشی آن است. هرگونه پیش‌شرط اضافه بر رد اصل بدھی در عقد قرض، ربا است؛ بنابراین اگر فرد، شرکت کردن در قرعه‌کشی دریافت جایزه را حق خود در ازای سپرده‌گذاری بداند، شرکت وی در قرعه‌کشی ربا است. البته این یک مسئله‌ای شخصی است و افراد بسته به نیت خود در این مورد دچار ربا می‌شوند. با این حال نحوه عملکرد بانک‌ها و تبلیغات آنها بسیار مهم است چرا که تبلیغ قرعه‌کشی جوایز بانک‌ها دلیل اقدام بسیاری از مردم به سپرده‌گذاری محسوب شده و نیت آنها را شکل می‌دهد؛ به طوری که با گسترش خدمات بانکداری الکترونیکی به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت اقبال مردم به حساب‌های قرضالحسنه کاهش یافته است (عرب‌مازار و کیقبادی، ۱۳۸۵: ۲۲).

۱۰. حضور قرضالحسنه به عنوان عقدی غیرانتفاعی در عملیات بانک که مؤسسه‌ای انتفاعی است.

در بیان ویژگی اصلی قرضالحسنه بیان شد که این قرارداد ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه دارد؛ بنابراین با معیارهای مؤسسه‌هایی چون بانک که به اعتقاد کارشناسان و صاحب‌نظران و به اعتراف عرف مردم، یک بنگاه انتفاعی تمام‌عيار و به دنبال سود است، منافات دارد و بانک را از جایگاه اصلی‌اش خارج کرده، انتظارات خاصی را از آن موجب می‌شود (موسیان، ۱۳۸۴: ۵۴). چرا باید مردم با بانک عقدی بینندن که کسب سود دنیوی از آن غیرموجه است. بانک نیازمند نیست که مردم فی‌سبیل‌للہ به آن قرضالحسنه بدهند. بانک مؤسسه‌ای است که در شرایط عادی در پی انباشت سود می‌باشد. همان‌طور که بیان شد، برای آنکه قرض، حسنے شود نیاز دریافت‌کننده شرطی اساسی است؛ بنابراین اختصاص لفظ قرضالحسنه به این عقد وجهی نخواهد داشت.

اگر بانک را واسطه‌ای در اعطای قرضالحسنه به نیازمندان بدانیم، آن‌گونه که برخی مؤسسات قرضالحسنه هستند، تأمین هزینه‌ی جوایز از محل دریافت کارمزد اعطای وام قرضالحسنه (در صورت پیش‌شرط بودن قرعه‌کشی و اعطای جوایز) نیز انتقال ربا از دریافت‌کنندگان وام به سپرده‌گذاران خواهد بود و اگر بانک این جوایز را بدون آنکه در استفاده از سپرده‌ها سهمی داشته باشد از منابع خود بپردازد و آنها را در محاسبه‌ی میزان کارمزد دریافتی خود دخالت ندهد، در واقع تبدیل به یک مؤسسه‌ی خیربھی انفاق‌کننده می‌شود.

به این ترتیب اگر بانک سپرده‌های قرض‌الحسنه را برای خود بردارد، قرض، ثواب معنوی که باید تنها پاداش آن باشد را از دست خواهد داد (به همین دلیل کارکردها و مشوق‌های مادی مطرح می‌شوند) و اگر نقش واسطه‌ی وجوده را داشته باشد، کارمزد و مشوق‌ها ربا محسوب می‌شوند.

جمع بندی و نتیجه گیری

- ۱) جهیز منابع بانکی به روش قرض‌الحسنه تحت عنوان قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جاری، اگر مزد کار قرض دهنده (جبان هزینه) باشد، شبهه ربا دارد (در حکم اختلاف است) اما اگر سپرده‌گذار برای رسیدن به خدماتی بیش از تضمین بازپرداخت سپرده‌اش سپرده‌گذاری کند (که اصولاً همین گونه است) ربوی است.
- ۲) کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه، اگر بیش از مزد کار بوده و سود سرمایه‌ی قرض دهنده محسوب شود، راست و از آنجا که کارمزد قرض‌الحسنه با نرخ ثابت^۴ درصد بیش از مزد کار بانکدار است و به عنوان سود سرمایه‌ی به مالکیت بانک در می‌آید، این کارمزد دربردارنده‌ی ربا است.

پیشنهادها

- ۱) قرض‌الحسنه از روش‌های اصلی تجهیز و تخصیص منابع بانکی کتاب گذاشته شود. از این عقد می‌توان تنها جهت برونو رفت از برخی تنگناها مانند مبادلات اتفاق پایاپای استفاده نمود.
- ۲) حساب‌های قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز و جاری به حساب‌های سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت عادی و جاری تغییر یابد. در این حالت بانک می‌تواند با پرداخت سهم سود کم از این منابع استفاده کند و خدمات بانک در کتاب سود این حساب‌ها به عنوان یک پاداش به شریک یا وکیل قابل ارائه است.
- ۳) با توجه به فرهنگ رایج اقتصادی جامعه، بانک‌های انتفاعی باید از ارائه‌ی تسهیلات قرض‌الحسنه خودداری کنند تا وجهه‌ی انتفاعی آنها حفظ شود و این امور را به مؤسساتی واگذار کنند که تنها به پرداخت قرض‌الحسنه (از منابع مختلف دولتی و غیردولتی) اشتغال دارند و کارمزدی به اندازه‌ی مزد کار خود تحت عنوان وکیل یا واسطه دریافت می‌کنند.

(۴) پرداخت قرضالحسنه، فی النفسه هزینه‌ی فرصت در پی دارد. درحالی‌که دولت این هزینه را بر عهده می‌گیرد، بهتر است هزینه‌ی کارمزد مؤسسه‌ات واسط را نیز بر عهده‌گرفته و تسهیلات قرضالحسنه‌ی دولت مانند وام ازدواج بدون هیچ کارمزدی پرداخت شود.

(۵) یکی از مهم‌ترین دلایل مهجور شدن قرضالحسنه در جامعه، تورم بالا در اقتصاد ایران است. برای حل این مشکل می‌توان به جای قرض دادن پول، صکوک قرض داد.

در این راستا دولت می‌تواند سبد مشخصی از کالاهای را در نظر گرفته، بر اساس آن صکوکی منتشر نماید که ارزش ریالی آن با افزایش بهای کالاهای موجود در سبد افزایش یابد. تضمین دولت جهت بازخرید این صکوک به قیمت روز و تدوین صحیح سبد کالا می‌تواند اثر تورم را خنثی نماید. استفاده از چنین صکوکی در کنار پول اعتباری رایج می‌تواند در قراردادهای دین-ساز دیگر نیز مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

۱. حبیبیان نقیبی، مجید، (۱۳۸۳)، *قرضالحسنه، نگرشی تفسیری- روایی، فصلنامه اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۶، صص ۱۱-۳۴.
۲. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲)، رساله اجویه الاستفتاءات، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۳. عباسی، زهرا و صدر، سید کاظم، (۱۳۸۴)، محاسبه هزینه تسهیلات قرضالحسنه و مقایسه آن با سایر عقود اسلامی، *اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۹، صص ۱۱-۴۴.
۴. عرب مازار، عباس و کیقبادی، سعید، (۱۳۸۵)، *جایگاه قرضالحسنه در نظام بانکی ایران، اقتصاد اسلامی*، شماره ۲۲، صص ۱۱-۴۶.
۵. محقق‌نیا، محمدجواد، (۱۳۸۸)، *بررسی جایگاه قرضالحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران، معرفت اقتصاد اسلامی*، شماره ۱، صص ۱۴۱-۱۶۲.
۶. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۳)، *ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید، اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۵، صص ۳۱-۵۴.
۷. موسویان، سید عباس، (۱۳۸۴)، *ارزیابی قراردادها و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا، اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۹، صص ۴۵-۷۰.

۸. موسویان، سید عباس، (۱۳۹۱)، نقد دیدگاه‌های معاصر درباره ربا، کتاب نقد، شماره ۶۵-۶۶، صص ۲۲۷-۳۰۲.
۹. یزدانی، مریم، (۱۳۹۰)، قرض الحسن و نقش آن در رفع نیازهای اجتماعی و اقتصادی، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۵ و ۶، صص ۲۹-۴۰.
۱۰. «فتوای آیت الله العظمی صافی گلپایگانی»، <http://www.saafi.net/fa/node/5882>
۱۱. «فتوای آیت الله العظمی سیستانی»، <http://www.sistani.org/persian/qa/01088/>
۱۲. «فتوای آیت الله العظمی فاضل لنکرانی»، <http://www.fazellankarani.com/persian/qa/7162/>
۱۳. «فتوای آیت الله العظمی مکارم شیرازی»، <http://makarem.ir/Question/ViewQuestion.aspx?lid=7162>
۱۴. «فتوای آیت الله العظمی وحید خراسانی»، http://wahidkhorasani.com/web/index.php?option=com_quickfaq&view=category&cid=49&Itemid=723&lang=fa
۱۵. حاتم پوری کرمانی، محمد رضا «اموال مذموم»، http://www.hatampouri.ir/new/index.php?option=com_content&view=article&id=493:1389-10-03-18-52-28&catid=109
۱۶. دستورالعمل اجرائی تأسیس، فعالیت و نظارت بر صندوق‌های قرض الحسن.
۱۷. مصوبه شورای پول و اعتبار، (۱۳۸۸) <http://www.cbi.ir/simplelist/6492.aspx>
۱۸. «فتوای آیت الله العظمی بهجت»، <http://www.bahjat.ir/index.php/ahkam/estefatahat/102-2011-09-06-09-18-44.html>

